

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2007-2008

“İptidai'den Darülfünun'a Mektep Hayatı”

Necdet Sakaoglu

20. yüzyılın başında Osmanlı İstanbul'undaki eğitim hayatına, hangi kurumlan kapsadığına, eğitimin nasıl sürdürüldüğüne, hoca, mektep, talebe ve aileler arasındaki ilişkilere kısaca değineceğiz. Geniş kapsamlı bu konunun kimi kavramlarını yalnızca adlarını anarak geçeceğiz.

Söyleşiye başlarken geçen yıl 106 yaşında vefat eden çocukluğunu İstanbul Şehzadebaşı'nda geçirmiş, beş yaşında Şehzadebaşı'nda mahalle mektebine gönderilmiş Saadettin Karamehmet'ten aldığım kısa bir notu aktarmak istiyorum: Mahalle mektebinde

“söylediklerinden hiçbir şey anlamadığı” bir “sarıklı hoca”dan ders almış! Daha sonra o zamanların moda okullarından bir numune mektebine verilmiş. Burada “melih” (güzel huylu güzel yüzlü) diye tanımladığı genç bir hoca varmış. Bu okulda da bir müddet okumuş. Sarayda huzur dersleri veren babası müderris Hüseyin Avni Efendi, oğlunun da kendisi gibi müderris olmasını istediğinden Saadettin Bey'i Fatih'te Ekmekçizade Medresesi'ne yazdırmışlar. İki sene de burada eğitim görmüş. İslah-ı Medaris Nizamnamesi'nin (Medreselerin ıslahı yönetmeliği) yürürlüğe girdiği o yıllarda bile, müderris bir şeyler anlatıyormuş ama kimse bir şey anlamıyormuş. Devamında şöyle demişti: “Ben de bir şey anlamıyordum. Bizden büyükçe ağabey durumunda talebeler vardı. Bunlardan biri ders bitiminde yanımdan geçerken:

-Buralarda iş yok, hayat yok; fen mekteplerine gitmek lazım! Derdi. Bu söz kulağıma hoş geldi. Bir gün kendi başıma Şehzadebaşı'ndan çıktım, yürüyerek Köprü'ye gittim. O zaman her yere ekseriya yürüyerek gidilirdi. Vapura binip Üsküdar'a geçtim.

Oradan yine yürüyerek Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gittim. Nazır Paşa'yı göreceğimi söyledim, yukarı buyur ettiler. Her şey o zaman çok kolaydı İstanbul'da. Medrese öğrencisi olduğum için sarıklı ve cübbeliyim. Nazır Paşa, bana, kıyafetime tebessüm ederek bakıyor. -Ben tıbbiyede okumak istiyorum! dedim. O zaman tebessümünü biraz daha artırdı ve -İmtihan zamanı geçti evladım' dedi. -Hay Allah!' dedim, eve döndüm. Daha sonra babamın eve getirdiği bir gazetede Mühendishane'ye talebe alınacağına dair bir ilan gördüm. Adresi aldım, ertesi gün babamdan gizli gittim ve Mühendishane'ye yazıldım.”

Öğrenimini burada tamamlayan Saadettin Bey, 1922'de Türkiye'nin ilk sivil mühendisleri arasında yer almış, önemli projelere imza atmış bir zattı.

Anılarının devamında şöyle diyor: “Mühendis Mektebi'ne girebilmemiz için ön hazırlıktan geçmemiz lazım; mesela hendese (geometri) hiç bilmiyoruz, riyaziyeden (matematik), müsellesattan (trigonometri) haberimiz yok, medresede görmemiştik. Bir Türk hoca kurs açmıştı; o kursa gittim. Mühendishane'nin ileri sınıf talebeleri bize gönüllü olarak orada ders verdiler. Beş altı yıl oyalandığım okullarda hiç görmediğim şeyleri yaşıttım denebilecek gençlerden öğrendim. Bir daha da onlardan hiçbiriyle hayat boyu karşılaşmadım Ne yazık ki hemen hepsi Cihan Harbinde şehit oldu. Genç ve fedakâr insanlardı”

Bu hatırayı anlattıktan sonra konumuza geçelim: Bizim okul kavramına bakışımızla Batı, Doğu ve Arap dünyasının bakışları arasında koşutluklar kadar zıtlıklar da vardır. Doğu'ya baktığımızda içe dönük, dış dünyadan soyutlanmış, medrese dediğimiz bir okul yapılanmasını görürüz. Medreseler dışa, dünyaya kapalı kurumlardı. Pencereleri de çoğunca içe, avluya dönüktü. Bir avlu etrafında, revaklarla çevrili hücreler ve bir dershaneden ibaret medreselerde ezber dayalı bir eğitim söz konusuydu. Bunun için de yoğunlaşma, dış dünyadan soyutlanma gerekiyordu.

Arapça Mutavvel, Maksut, Telvih, Misbah... ders kitaplarını, bunların şerhlerini baştan sona ezberlemek zorunda olan talebeleri, müderris dinler, okuma ya da ezberden yanıtlama sırasındaki bir kekeleme veya duraksama, tekrar başa dönüleceği anlamına gelirdi. Talebe yeniden hazırlanır, hocası tarafından bir daha dinlenirdi. Derslerde gösterilen başarıların sonunda hoca söz konusu dersten mülazemet (başarı belgesi) verirdi; talebe ne kadar mülazemet toplarsa mezuniyete o kadar yaklaşır, en son icazet denen diplomayı alırdı. Bu, medrese sisteminin bir gereği idi.

Batı'da da uzun zaman manastır mektepleri bu şekilde yürütülmüş; fakat daha sonra Rönesans ve Reform süreçleriyle bir açılım başlamıştır. Bu yeni dönemde çocuklar için “çocuk bahçesi” olarak adlandırabileceğimiz açık, tabiatla bütünleşen okullar doğmuştur. Bizim bu düzeye geçmemiz yüzyıllar sonra, III. Selim'in askeri mekteplerdeki girişimleri, 19. yüzyılın ortalarına doğru, II. Mahmud'un getirdiği reformlar, Abdülmecid'in öncülük ettiği okullarla sağlanabilmiştir.

Sultan Abdülmecid'in, eğitim tarihimizdeki önemini doğru belirlememiz gerekir. Oğlu Murad Efendi ile kızı Fatma Sultan'ı kendi eliyle mektebe kaydettirmiş bir padişahdır. O zamana kadar şehzade ve sultan efendilerin (padişah kızları) mektepte eğitim görmeleri söz konusu değildi. Abdülmecid'in, Valide Mektebi Nazırı Kemal Efendi'ye “Benim çocuklarım da senin talabelerin, sakın diğer diğerlerinden ayırma; onlara nasıl muamele edersen bunlara da öyle muamele edeceksin” uyarısı göstermelik de olsa önemlidir.

Osmanlı dönemi okul hayatını pek çok yönüyle eleştirebiliriz. Özellikle okul binalarını... Çünkü çağdaş eğitimin gündeme geldiği Tanzimat döneminde, okul binaları yapılmak yerine, terkedilmiş eski yapılar yeterli görülüyor, vakıf binalardan, eski sıbyan mekteplerinden yararlanılıyordu. Unkapanı'ndan Saraçhane'ye çıkarken sol tarafta, Şebsefa Hatun Sıbyan Mektebi, Fındıklı'daki Zevki Kadın Sıbyan Mektebi özgün örneklerdendir.

Türk sıbyan mekteplerinin eğitim tarihinde özel bir yeri olması gerektiğini söyleyebiliriz. Mimarlarımız, sanat tarihçilerimiz ve eğitimcilerimiz, bu kurumları ve yapılarını özellikleri ve güzellikleri keşfederek incelemelidirler. Örneğin, Cağaloğlu Yokuşu'ndaki Tersane Emine Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi, (bugün Milli Eğitim Yayınları'nın satış bürosudur) Yan sokaktaki iki katlı daracık ahşap meşrutası (lojmanı) ile ayakta olup alt katında kuyusu, sofası, bevvap (kapıcı) odası; üst katta tek mekândan ibaret ferah bir dershanesi vardır.

Böyle tek dershaneli sıbyan mekteplerinde kız ve erkek çocuklar karma eğitim görürlerdi. Sabilerin (çocukların) henüz cinsel olgunluğa ulaşmadıkları görüşüyle bir arada okumalarında sakınca görülmezdi. Fakat yazık ki daha sonra erkek çocuklar için “zükûr”, kızlar için ise “inas” mektepleri açılmıştır.

Anadolu’da ve İstanbul’da, kız ve erkek çocukların bir arada okudukları sıbyan mektepleri eğitim tarihimiz açısından önemlidir. Fakat bu mekteplere bakılmamış, çoğunun yapıları harap olmuştur. Hemen hepsinde mimari açıdan benzerlikler dikkati çeker. Sıbyan mektebi yapıları genellikle altta bir teneffüshane üstte tekne tonozlu bir derslane tasarımıdır. Dershanenin üst katta bulunması, çocuklarda “okursanız yükselirsiniz!” duygusunu uyandırmak için miydi?.. sorusunu akla getiriyor. Tek katlı ve avluya dönük medreselerin aksine kârgir yapıları sıbyan mektepleri çok pencereli ve ferah mekânlarıdır.

Cumhuriyet’ten önceki dönemde mahalle ve sıbyan mekteplerinin amacı resmen şöyle tanımlanmıştı: “Çocuklar akaid-i diniyeyi (din kurallarını), okumayı yazmayı, hesap yapmayı, uslu olmayı, daha sair çok şeyleri öğrenmek için mektebe giderler.” Aynen o zamanın kelimeleriyle aktardığımız bu açıklamanın devamında; yetenekli ve akıllı çocukların istekle mektebe gittikleri, hocalarını çok sevdikleri ve söylediği şeyleri güzelce dinledikleri de belirtilmiştir. Buna göre okuldaki çocuğa düşen görev, hocanın söylediklerini dinlemekten ibaretti; yani edilgen bir eğitim söz konusuydu.

Yeni mekteplerin bir özelliği de öğle tatiline çıkılmasıydı: “Öğle vakti ilan olunduğu, yani çan veya trapete vurulduğu ya da öttürüldüğü vakit şakirtler (öğrenciler) kitaplarını çekmecelerine yerleştirirler ve sıraya dizilerek derslaneden hiçbir gürültü etmeksizin çıkarlar. Hiç vaki olmamıştır ki hepsi büyük gürültülerle, şamatalarla çıkmış olsunlar. Hoca Efendi ‘Çocuklarım! Taam sepetlerinizi alınız, yemeğinizi yeyiniz’ der, çocuklar da yemeğe giderler.” Hepsinin ellerinde evlerinden getirdikleri, içinde kuru yiyecekler bulunan küçük birer sepet vardır. “Bazı çocuklar gidip evlerinde yemek yerler, bir saat sonra tekrar mektebe gelmeye mecburdular”; çünkü eğitim tam gündü. “Evde ise babalarının ve annelerinin, yemeğe oturmadan ellerini eteklerini öpmeleri” öğütlenir; sofrada kimsenin önüne ellerini, kaşıklarını uzatmaksızın, havlularını kirletmeksizin temizce yemek yemeleri, önlerine makrama denilen havluyu sererek temiz bir şekilde yemek yemeleri uyarılırdı.

Eski dönemlerde öğreticiler “hoca”, “muallim”, “müderriş” olmak üzere üç zümreye ayrılıyorlardı. Bugün bunlardan “hoca” unvanı hâlâ yaygın olarak kullanılmakla birlikte diğer ikisi tamamen unutulmuştur. Mahalle mekteplerinde çocuklara ilmihali, Kur’an okumayı öğretenlere hoca denirdi. Hocalık unvanı, 18. yüzyılın sonunda açılan ve o dönemin modern okulları diyebileceğimiz Hendesehane ve Mühendishane’de görevli uzman teknik öğretmenler için, müderriş eşidi meslek unvanı olarak da kullanılmıştır.

Müdrerislik, medreseden yetişen, buralarda ders verecek düzeydeki din bilginlerine özgu unvandı. İlmiye sınıfını oluşturan müdrerisler, tefsir, fıkıh, kelâm... alanlarında uzmanlaşmış saygın kişilerdi.

Eğitim tarihimizde İsmail Gelenbevî, Hoca Tahsin Efendi gibi, din bilimleri dışındaki alanlarda ünlenenlerse 19. yüzyıla doğru gündeme gelen teknik ve bilimsel eğitim girişimlerine öncülük etmişlerdir. Bunlardan, dekan veya rektör konumundakilere ise “başhoca” deniyordu. Örneğin “Mühendishane Başhocası” gibi. Müdrerislerse kendi uzmanlık alanında bağımsız olduklarından “baş müdreris” denen bir yöneticileri yoktu. Aldıkları ücretlere ve okuttukları medrese aşamalarına göre “Hariç müdrerisi”, “kırklı müdreris”, “sahın müdrerisi” gibi unvanlarla anılırlardı. “Darülhadis müdrerisi” denen daha yüksek rütbelileri “ordinaryus profesör” idiler.

Cübbe ve sarıkla somutlaşan giyim kuşam ayrıcalıklı müdrerislerin sarıklarına “örf” deniyordu ki bu, burma biçiminde dolamalı, üstünde küçük bir kubbeciği olan görkemli bir başlıktı. Örf biçimi, müdreris ve kadıların mezar taşlarına da simge olmuştur. Müdrerisler ya “kaza” (yargı- kadılık) ya “tedris” (öğretim- medrese) görevlerine atanırlar; üst rütbe ve görevlerdeki müdrerislerle kadılar, “ulemâ-ı rüsum”/ “ilmiye” sınıfını oluşturlardı.

“Muallim” sözcüğüyse eğitim tarihimizin, 1850’lerden, Cumhuriyet’in ilk yıllarına dek, yeni okulların öğreticileri için kullanılmış; 1930’lardaki Türkçeleştirme çalışmaları sırasında muallimin karşılığı olarak “öğretmen”, “mektep” yerine de “okul” sözcükleri türetilmiştir.

Eski okullarımızın mükâfat ve mücazat (ödüllendirme ve cezalandırma) uygulamaları da ilginçtir. “Tevzi-i mükâfat” denen ödüllendirmelerde, “aferin”, “tahsin” ve “imtiyaz varakası” verilirdi. Bir aferin varakasının tanımını okuyalım: “Dürlü dürlü renkte dört köşelidir, bir tarafında siyah kalın harflerle aferin yazılıdır, derste uslu duran çocuklara verilir”

Tahsin varakası ise aferin varakasının dört katı büyüklüğünde turuncu veya pembe renkli, açık zemin üzerine yeşil desenli ince bir kâğıttı. “İmtihan-ı hususi”de (özel sınavda) ikinciliği elde edenlere verilirdi. Her okul başka bir okulun öğretmen ve öğrencilerini davet eder; ziyafet verir; ev sahibi öğrenciler, misafir öğrencilerin karşısında, öğretmenler tarafından imtihan edilir; misafir öğrenciler, ev sahibi öğrencilerin düzeyini gözlemlerlerdi. Misafir okulun öğretmenleri de soru yöneltir; bir nevi bilgi yarışması yapılırdı. Bu yarışmalarda en iyi derece alan iki öğrenciden birinciye imtiyaz, ikinciye ise tahsin varakası verilirdi.

Mücazatin -cezaların- en hafifi “nokta-i takbih” (kınama noktası), yani kalemle nokta koymaktı. İlk derse giren öğretmen, uslu durmayan, arkadaşını rahatsız eden veya gülen öğrencinin, listedeki adının önüne bir nokta koyar, ikinci derse giren başka bir öğretmen “nokta-i takbih” konmuş öğrencileri görürdü. Eğer bu öğrenciler aynı kabahatleri işlemeyi sürdürürlerse o zaman “tevkif cezası” verilir; öğrenci öğlen eve gönderilmeyerek veya bir etkinlikten yasaklanarak, spor dersine çıkartılmayarak, ayakta bekletilirdi. Batı okullarında da geçerli bu cezayı, öğretmen ders işlerken öğrenci yüzü duvara dönük birkaç saat ayakta tutarak uygulardı. Kabahatin devamı halinde “izinsizlik” cezası verilir; talebe, tatil günü okul dışına çıkamazdı.

Cezalar arasında en önemlisi falakaydı. Ahmet Rasim *Falaka* adlı kitabında, okuduğu mektepte falakaya yatırılanları, hocaları Ali Rıza Efendi’nin bu cezayı uygulatışını anlatır. Falaka, 1,5 metre uzunluğunda bir sılıkla bunun iki ucuna sımsıkı bağlanmış gevşek bir çift ipten ibaretti. Falaka cezasının altı türü vardı. Çocuk yere uzanır, kaldırdığı ayakları iple sırick arasına geçirilip sınıf çavuşu veya kalfa çocuğu tutarken güçlü kuvvetli bir öğrenci de ipi burardı. Çocuk ayaklarını kıpırdatamaz hale geldiğinde falaka hazır demektir. Hoca kızılılık, elma, nar veya yaban eriği çubuklarından birini kalfaya verir, kabahatin türüne göre çocuğun tabanlarına sopa vurdururdu.

Ahmet Rasim’e göre, en hafif falaka mest potin üzerine vurulanmış. Şak şak ses çıkaran, fakat canı acıtmayan bu falaka cezası paşazadelerle saygın kişilerin çocuklarına göstermelik uygulanırmış. İkincisi, mest potin çıkartılıp çorap üzerinden çubuk vurmamış. Buna çocuklar arasında “az ağır” denirmiş. Üçüncüsü “ağır falaka” olup çıplak ayağa; dördüncüsü, çıplak ve ıslak ayağa çubukla vurulduğundan daha fazla can yakarmış. Sopenin çok şiddetli vurulduğu, sıkı bükmelerle falakanın iyice burulduğu uygulamalar ise “zincirli falaka”, “en ağır falaka” imiş. Sopa vurulduktan sonra birden kaldırılmayıp sıyrılarak çekilir bu da taban derisini sızlatırmış.

Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halit Ziya Uşaklıgil, Ercüment Ekrem Talu, Reşat Nuri Güntekin gibi, eski mekteplerde okumuş yazarlarımızın hatıralarında falaka öyküleri çoktur.

Benim öğretmen okulunda okuduğum 1950’li yıllarda pedagoji öğretmenlerimiz dayak konusunda uyarılarda bulunurlardı. Örneğin, sınıfta cezalandırılacak çocuğu değil,

cezalandırma olayını izleyen öğrencileri korkutucu “ibret-i müessire” denilen yöntemler önerilirdi. Örneğin, öğretmenin, çocuğun kulak memesini, dilini ısırıp gözünü kısıarak, sanki çok asılıyormuş izlenimi vererek çekmesi gibi. Öğretmenlerimiz: “-Sakın tokat atmayın, çocuğun başına vurmayın!” derlerdi. Kulağı yırtacak kadar çekmemek, cetvelle hafif vurmak gibi “göstermelik” cezalar önerilirdi.

Eski mahalle ve sıbyan mekteplerinde, iptidailerde, numune mekteplerinde, Batı normlarıyla donatılmış ekalliyet ve ecnebi (azınlık ve yabancı) mekteplerinde eğitimler hayli farklıydı ama çocukların küçük yaşlarda ulaşabilecekleri en anlamlı erişim, birinde veya ötekinde okula başlamaktı. Çocukların okula başlaması, aile içerisinde de mutluluk nedeniydi. Özellikle kentlerde ve hele İstanbul’da okula başlamaya özgü tören ve gelenekler söz konusuydu. Bunun iki şekli vardı; Yoksul aileler çocuklarını verecekleri hocayı eve çağırırlar; hoca nasiplenir, evde bir Aşr-ı Şerif okur, Allah’ın akıl fikir ihsan etmesi için dua eder, gelen konu komşu ve akrabalar da “âmin!” derlerdi. Mektepte en önce “Besmele” öğretildiğinden okula başlamaya da “Besmeleyle başlamak” anlamında “bed-i Besmele” denirdi.

Zengin, tanınmış, saygın ailelerin çocukları içinse “âmin alayı” düzenlenirdi. Çevreye dönük, okumayı özendirici bir gösteri niteliği taşıyan bu tören üç aşamalıydı. Okula başlayacak çocuk, yakın akrabadan kadınlar eşliğinde önce “sıcağa” (hamama) götürülürdü. Bu, erkek çocuğun kadınlar hamamına son gidişi olur; okula başladıktan sonra “efendi” olmuş sayılacağından bir daha kadınlar hamamına götürülmezdi. Yıkanma sırasında hamamda Karagöz gösterileri yapılır, göbek taşında oyunlar oynanır, sazlar çalınır, yemekler yenirdi. Daha sonra Mahmutpaşa veya Kapalıçarşı’daki kapamacılara gidilerek duruma göre çocuğa uygun bir kapama (elbise); Mercan’dan mor püsküllü fes, potin, kalçın, çorap alınır. İkinci aşamada, türbe ziyareti için çocuk Eyüp Sultan’a götürülür, orada hep birlikte dua edilirdi. Üçüncü ve asıl tören “âmin alayı” idi. Mektebe başlayacak çocuk, faytona veya midilliye bindirilir; mahalle halkının, akrabaların, sıbyan mektebi hoca ve öğrencilerinin oluşturduğu “âmin alayı”nın önünde dualarla mektebe götürülürdü. Mektebin mubassırı ya da bevvaı, tablalarla şeker, lokma dağıtır, konaklarda hazırlanan kurabiye ve kuşlokumları da alaya katılanlara ikram edilir; varlıklı aileler evde de ziyafet verirlerdi.

Burada bir anımı aktarayım: İlkokulu, 1940’lı yıllarda Anadolu’nun tarihsel- kültürel zenginlikleri olan bir kasabasında okudum. O yıllarda eski mektepler ve eski âdetler unutulmuştu. İlkokulu bitirip ortaokula başlayınca teyzelerim bana “Necdet Bey” demeye başladılar ve bu böyle sürdü.

Küçük teyzem: “-Evladım, artık okuyup bey olacaksın!” demişti. Bu onurlandırma üzerimizde bir ağırlıktı; davranışlarımıza dikkat etmek; saygılı davranmak, giyim kuşamınıza özen göstermek zorunluluğu duyarak büyüdük.

Denecek o ki, ne İstanbul’un ve ne de Anadolu’nun eğitim gelenekleri, koşutluk ve farklılıkları araştırılıp incelenmediği gibi, sıbyan mekteplerinden, daha dün denecek kadar yakın evrelerdeki okullara dair anılar da derlenmemiştir.

İstanbul’da 15. yüzyıldan itibaren çok sayıda ve mimari üslupta sıbyan mektepleri yapılmıştır. Hemen hatırlatalım ki sıbyan mektepleri, başıbozuk mahalle mekteplerine oranla daha düzeyli ve özenli kurumlardı. Mahalle mektebinde çocuklar, Kur’an okutmayı bilen alaylı bir hocanın önüne oturlardı. Bir türbedar odası, caminin müezzin mahfili, mescitler hayırseverlerin tahsis ettiği küçük yapılar, yaz kış demeksizin bu temel ve geleneksel eğitime mekânlık edebilirdi. Mahalle mektebinde yazı öğretimi önemsenmez, Kur’an-ı kerimin okunması, harekeli okuma, ilmihâl, abdest namaz kuralları ve namaz kılma ve namaz sure ve duaları öğretilirdi.

Eğitim- öğretim aşağı yukarı aynı düzeyde olsa da sıbyan mektepleri, eğitim için yapılmış binası bulunan, koşulları vakfiyesinde yazılı, daha örgün ve derli toplu kurumlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maarif Nezareti’nin İstanbul’da ve taşralarda açmaya başladığı “iptidaî”ler de sıbyan mekteplerine kıyasla daha gelişmiş; atanmış muallimleri, onaylanmış programları olan, daha düzenli okullardı. Bir de “taş mektep”ler vardı. Bunlar o devrin özel okulları olup çoğunca kârgir yapıli eski sıbyan mekteplerinde faaliyet gösterirdi ve zamanına göre daha modern ve donanımlı eğitim yuvalarıydı.

1869’da yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, temel öğretim mecburiyetini öngören ilk eğitim kanunu olması açısından çok önemlidir. Bu kanun gereği iptidaîleri çoğaltmak düşüncesiyle boş binalara el konuluyor veya kiralık binalar bulunuyordu. İptidaî mekteplerinin 3 yıllık programı şöyleydi: Elifba, Kur’an-ı Kerim, tecvit, ilmihal, ahlak, imlâ, kıraat, mülahhas tarih-i Osmanî, muhtasar coğrafya-i Osmanî, hesap, hüsn-i hat (güzel yazı).

Pedagojii Türkiye’ye getiren Selim Sabit Efendi (1829- 1910), uyarladığı ve “usul-ı cedid” adını verdiği yeni öğretim sistemini kendi taş mektebinde uygulamaya başladığından,

Çocukların okuma ve yazma öğrenimini kolaylaştıran bu sisteme yönelen okullara o zaman “usul-ı cedid mektebi” denmiştir.

Bizde yazı tahtası da ilk kez bu okullarda kullanılmıştır. Tahtanın sol tarafı hocaya, sağ tarafı ise tahtaya kalkan öğrenciye aitti. Hoca ne yazarsa çocuk da aynısını bakarak yazmaya çalışırdı. Önemli bir sorun tebeşirle yazılanların silinmesiydi. Arap Elifbasiyle yani Kur’an harfleriyle yazılanları silmek günah sayıldığından yazı tahtası kullanımı sorun olmuştu. Mekteb-i Sultanî’de (Galatasaray Lisesi) tahtaya yazılanları, ekmek içiyle yani “nimet”le silmek gibi ilginç bir çözüm bulunmuş; bu kez de nimete saygısızlık yapılıyor denilmiştir. Tartışmalar süredursun, sonunda, Avrupa okullarındaki gibi keçe silgiler kullanılmaya başladı.

Ezberlemek yerine harfleri birbirine bağlayarak heceleri ve kelimeleri okutma esasına dayanan usul-i cedid yöntemini, Paris’te okumuş aydın eğitimcilerimizden Selim Sabit Efendi eğitime kazandırmıştır. 1900’lü yılların başında, 13’ü Aksaray, Sultanahmet, Tophane gibi merkezi semtlerde olmak üzere İstanbul’daki toplam 265 iptidai ve taş mektepten kimileri numune mektebi haline getirilerek bu okullarda da usul-ı cedid uygulamaya konulmuştu.

Hususi mekteplere geçmeden bir hatırlatmada daha bulunalım: Osmanlı eğitiminin son dönemine doğru âmin alaylarını en çok teşvik edenler hususi mektep (özel okul) açanlar olmuş; bunlar, okullarına kaydettikleri öğrenciler için, gösterişli âmin alayları düzenleyerek kendi okullarının reklâmını yapmışlardır.

Mahalle, Taş ve İptidâi mektepleri, semtin, sokağın, kurucusunun, hocasının adıyla anılırken çoğul olarak “mekâtib-i hususiye” denen hususi mekteplere verilen adlar bakınız ne kadar ilginçtir: Bunlardan birine “Sultan Abdülhamid dönemi eğitiminin güneşi” anlamında “Şemsü’l-Maarif-i Hamidî” adı verilmiş. Hadikatü’l-Marifet (yeteneklerin bahçesi), Maşrık-ı Füyuzat (aydınlıkların doğduğu doğu), Nizam-ı Terakki (yükseliş sistemi), Ravzâ-i Terakki (gelişme bahçesi) Darü’l-İlim (bilim kapısı), Darü’t-Talim (eğitim kapısı), Burhan-ı Terakki (Gelişmenin kanıtı), Şemsü’l- Mekâtib (okulların güneşi)

Rüştiye denen okullarda 3 yıllık iptidai veya taş mektep eğitiminin devamı olarak 3 yıllık programlar uygulanırdı. Dolayısıyla rüştiyeler, iptidai sınıflarıyla birlikte 6 yıldır. Bu düzeyindeki Sanayi mekteplerinin öğrenim süresi iptidaiden sonra 3 veya 4 yıldır.

En son bizim kuşağımızın anne ve babalarının okuduğu rüştiyelerin bana olan yararına değinmeden geçemeyeceğim: Eski yazıyı kasaba rüştiyesi mezunu annemden öğrendim. Arap harflerini tanıtan, o harflerle okumayı, imlayı ağır ağır, tane tane öğretip anlatan annemin hocalığından, çocukluğunda onu eğiten hocanın yeteneğini, sabrını da algılamıştım. İnas rüştiyesinin “Hoca Hanım”ından anneme, annemden de bana miras bu kazanımdan, çalışmalarım daima yararlandım.

İptidai sınıflarıyla birlikte 6 yıllık rüştiyelerin ders programı şöyleydi: Elifba, şifahi malumat, Kuran-ı Kerim maa tecvit, ulum-ı diniye, kıraat, imlâ, kitabet, kavaid-i lisan-ı Osmaniye, Arabî, Farisî, hüsn-i hat, dürûs-ı eşya ve malûmat-ı nafi’a, idare-i beytiye, ahlâk, hıfzıssihha, coğrafya, tarih. Kız rüştiyelerinde ayrıca el hüneleri dersi vardı.

Rüştiyelerin üstündeki idadiler, Darülfünun, Baytar Mektebi, Dil Mektebi, Kaptan Mektebi gibi okullara hazırlık aşamasıydı. İstanbul’dan sonra vilayet merkezlerinde de açılan ve ortaokul-lise arası öğretim programlı idadiler daha sonra sultanîlere (lise) dönüştürülmüştür.

Yüksek öğrenim kurumlarına gelince: 20. yüzyılın başında İstanbul’daki “âlî mektepler” (sivil yüksek okullar) şunlardı: Darülfünun (üniversite), Mekteb-i Mülkiye-i Şahane (siyasal bilgiler), Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (hukuk), Sanayi-i Nefise Mektebi (güzel sanatlar) Dârümuallimin-i Âliye. Sanayi-i Nefise Mektebi’nin bir özelliği 20 ila 40 yaş arasında öğrenci kabul etmesiydi.

Osmanlı eğitim sisteminde bir okula kayıt yaptırabilmek için bir önceki okuldan mezun olma zorunluluğu yoktu. Okumak istediği okula başvuran öğrenci imtihana alınır, eğer o okulun derslerini takip edecek donanımdaysa kabul edilirdi. Bu uygulama, hususi ders alanların çokluğundan kaynaklanıyordu. Örneğin bir paşa çocuğu, konağa gelen özel hocalardan ders alarak yetişiyor, bu donanımıyla sınava ve mülakata girip “şahadetname” aldıktan sonra örgün eğitime devam edebiliyordu. Böylece, çocukların ve gençlerin, aldıkları ön eğitimin türüne bakılmaksızın düzeyleri ölçülmek suretiyle ileri aşamalar için önleri açılıyordu. Örgün eğitimini, Ayasofya Rüştiyesi ve Mercan İdadisi’nde yapan Fuad Köprülü,

kendisini yetiştirmiş, 1913'te 23 yaşındayken Darülfünun'a edebiyat tarihi müderrisi (profesör) olmuştur. Bâbîâli'nin (Sadrazamlık) ve nezaretlerin (bakanlık), Tanzimat meclislerinin, "kalem" denen yazı büroları da okul işlevinde olup bürokrasinin, diplomasinin ve devlet yönetiminin yetkin şahsiyetleri çoğunca söz konusu kalemlerde yetişirdi.

İstanbul'daki Osmanlı yüksek okullarından, Darülfünun'un bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin, Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi'nin (Yüksek Ticaret Mektebi) günümüzdeki Marmara Üniversitesi'nin temeli olduğunu da hatırlatalım, Mekteb-i Sultanî bugün Galatasaray Lisesi'dir. Öğretmen adaylarının devam ettiği Darülmualimin, iptidai, rüşti ve âli (ilk, orta ve yüksek) olmak üzere üç kısımdı. Bunların dışında Darüşşafaka, Mercan Mekteb-i İdadisi, Vefa İdadisi ve Aşiret Mektebi vardı. Darülfünun, ulûm-ı diniye, ulûm-ı riyaziye ve edebiyat şubesi olmak üzere üç fakülteyi kapsamaktaydı.

Askeri mekteplerin başında Mekteb-i Harbiye-i Şahane geliyordu. "Şahane" kurumun, padişahın ulu kişiliğiyle bağlantısını vurgulayan bir sözcüktür. Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Hendese-i Mülkiye-i Şahane, Mekteb-i Harbiye-i Şahane İdadisi, Dersaadet Mekâtib-i Rüştiye-i Askeriye (askeri rüştiye okulları), Mekteb-i Bahriye-i Şahane (kaptan mektebi), Makine Ameliyat Mektebi (makine uygulama okulu), Baytar Ameliyat Mektebi (uygulamalı veteriner okulu) diğer yüksek okullardı. Selimiye Fırkateyni ise hurda haline geldikten sonra Haliç'e çekilerek Gedikli Şakiran Mektebi adıyla gedikli çavuşların yetiştiği bir okula dönüştürülmüştür.

1831'de kaldırılan Topkapı Sarayı Enderun örgütünün yerine, sarayın üçüncü avlusundaki koğuşlarında Enderun Mektebi denen yarı askeri yarı sivil bir okul daha açılmıştır.

Yıldız Sarayı'ndaki Şehzadegân Mektebi ise, eski dönemlerde Topkapı Sarayı Darüssaade Ağasının Dairesindeki şehzadelerle sultan efendilerin özel öğretim gördüğü saray mektebinin bir bakıma devamıydı. Bu eğitimin Darüssaade Ağası Dairesinde verilmesinin nedenleri vardı: Habeşistan'dan devşirilerek saraydaki karaağalar arasında acemilik dönemini geçiren zenci çocukların zekileri, geleceğin harem ağaları adayları olarak burada okuma yazma, Kur'an-ı kerim öğrenirlerken kimileri de ders alan şehzadelerin yanına oturtulur; hoca, kabahat işleyen veya çalışmayan şehzadelerin yerine tokadı bunlara atardı! Vekâleten ceza alan bu zavallı çocuklara "şamar oğlanı" denirdi.

Bu söyleşiyile eski okul ortamlarında bir gezinti yapmaya çalıştık. Gelmek ve ilgiyle dinlemek inceliğini gösterdiğini gösteren seçkin topluluğunuza, toplantıyı düzenleyenlere teşekkür ederek saygılar sunarım.